

Globallashuv sharoitida
ona tili va adabiyotning
ijtimoiy ahamiyati va uni saqlash
tamoyillari

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA TO'PLAMI

Qo'qon-2025

Qo'qon universiteti direktori
G'.E.Zohidov tahriri ostida

TAHRIR KENGASHI

1. **Zeboxon Qobilova** – Qo'qon universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, filologiya fanlari doktori, professor
2. **Shuhrat To'xtasimov** – O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi rektori, professor.
3. **Akhlaq Ahmad Ahan** – Jawaharlal Nehru universiteti Fors va Markaziy Osiyo tadqiqotlari markazi rahbari, professor.
4. **Maqsud Asadov** – O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti direktor o'rinbosari, filologiya fanlari doktori, professor.
5. **Bahodir Karim** – Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori.
6. **Minhojiddin Mirzo** – O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining birinchi o'rinbosari, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.
7. **G'ayrat Majidov** – O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi o'rinbosari.
8. **Botirjon Ergashev** – Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti direktori.
9. **Hulkar Hamroyeva** – O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi professori, filologiya fanlari doktori.
10. **Shahlo Naraliyeva** – Qozog'iston Respublikasi Jumabek Tashenev universiteti Xalqaro hamkorlik departamenti direktori, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
11. **Rustam Sharipov** – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Jadidshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi direktori, filologiya fanlari doktori.
12. **Salimjon G'aniyev** – Qozog'iston Respublikasi Amir Temur jamg'armasi xalqaro bo'lim boshlig'ining o'rinbosari, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

To'plamni nashrga tayyorlaganlar: Sh.Jumanova, M.Imomaliyeva, N.Tursunova, Sh.Payg'amova, S.Ergasheva, N.Javharova, X.Raimova.

Barno ABDURAHMONOVA.	O'QUVCHILAR SAVODXONLIGINI INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING METODIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH.....	174-177
Shahnoza JUMANOVA.	ELEKTRON ADABIYOT DARSliklari: IMKONIYAT VA MUAMMOLAR.....	177-183
Guljaxon ERKINJONOVA.	BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA ONA TILINI O'QITISHDA MILLIY QADRIYATLAR VA ETNOESTETIK MADANIYAT UYG'UNLIGI.....	183-189
Madina MULLAYEVA.	BO'LG'USI BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI SHE'RIY ASARLAR USTIDA ISHLASH METODIKASINI MEXANIZMLARINI ISHLAB CHIQISH.....	189-193
Dilzodaxon AKBAROVA.	THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE UZBEK NATIVE LANGUAGE AND LITERATURE.....	193-198
Shaxlo MA'MUROVA.	QO'SHMA SO'Z YASASH – UMUMIY SO'Z YASALISH STRATEGIYASI SIFATIDA.....	198-205
Jo'rabek YO'LDASHEV.	ETNONIMLAR DERIVATSIYASI.....	205-209
Saida DAVLATOVA.	BOSHLANG'ICH TA'LIMDA FE'LLARNING SHAXS-SON QO'SHIMCHALARINI O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI.....	209-215
Zeboxon SULTONOVA.	THE USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN LANGUAGE EDUCATION.....	215-219
Ezoza FAYZULLAYEVA.	IMPROVING MOTHER TONGUE AND LITERATURE EDUCATION THROUGH THE STEAM APPROACH.....	219-224
Ulug'bek SHARABAYEV.	ZAMONAVIY O'QITUVCHIGA QO'YILGAN TALABLAR.....	224-230
Orifxon TILLAXO'JAYEV.	USTOZ-SHOGIRDLIK MAKTABLARI.....	230-235

10. Mamurova Shahlo. (2023). LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASES WITH ADJECTIVE COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEK. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1(1), 1101–1104. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.523>

ETNONIMLAR DERIVATSIYASI

J.U.Yuldashev, katta o'qituvchi, PhD,

Navoiy davlat universiteti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi hududi toponimiyasining katta qismini tashkil etgan etnotoponimlar uchun asos bo'lgan ayrim etnonimlar haqida mulohaza yuritilgan, shuningdek, bu etnonimlarning etimologiyasi, paydo bo'lishi, shakllanishi va derivatsion xarakterga ega turlari haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: lingvistik aspekt, lingvistik paradigma, toponim, etnotoponim, etnonim, etnooykonim, onomastik birlik, urug', qabila, konversiya, kompozitsiya, diaxron so'z yasalishi, sinxron so'z yasalishi, onomastik ko'lam.

Abstract: This article discusses some ethnonyms that are a part of the toponymy of the territory of the Republic of Uzbekistan, as well as the etymology, emergence, formation of these ethnonyms and the derivative nature of the artificial ethnonyms that have survived to this day.

Key words: linguistic aspect, linguistic paradigm, toponym, ethnotoponym, ethnonym, ethnooikonym, onomastic unity, clan, tribe, conversion, composition, diachronic word formation, synchronous word formation, onomastic scope.

O'zbekiston Respublikasi territoriyasida turli, xilma-xil va birbiridan fonetik, leksik –semantik, sintaktik- grammatik, struktur xususiyati bilan ajralib turadigan toponimlar, ya'ni shahar, kent, qishloq va ovul nomlari juda ko'p. Bu aholi yashash manzillarining nomlanishi esa turli sabab-hodisalar bilan bog'liq. Ayrımlari tarixiy voqea-hodisa yoki o'z davrining taniqli kishisi bilan aloqador bo'lsa, ba'zilari shu hududga kelib joylashgan urug'-qabilalar nomi bilan atalgan.

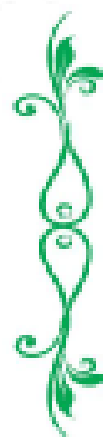
Shu o'rinda, aytish kerakki, xalqimizning aksariyati (mutaxassis va sohaga aloqador kishilar bundan mustasno) bu toponimlarning nomlanish sabablarini, atalish mohiyatini bilmasligi, anglamasligi yoki ular haqida yetarlicha axborotga ega bo'lmaganligi oqibatida shu joyning atalishini noto'g'ri talqin qilinishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa mavjud joy nomlarining viloyat, tuman mutasaddi tashkilotlarining "sa'yi harakati" bilan o'zgartirilishiga va ularning o'rnida biror asosga ega bo'lmagan, sun'iy nomlar qo'yilishiga olib kelmoqda. Zero, qadimdan mavjud bo'lgan har qanday nom shu hududning geografik xususiyati, tabiiy sharoiti, reliefi,

o'simlik va hayvonot olami, qazilma boyliklari yoki o'zbek xalqining qaysidir urug'-qabila nomi haqida qimmatli ma'lumot beradi. Shuni afsus bilan aytish kerakki, yuqorida tilga olganimiz o'zgartirilayotgan toponimlarning orasida etnotoponimlarning ham mavjudligi kishining dilini xira qiladi. (Bu haqida “Tamaddun nuri” jurnalining 2024-yil 1-sonidagi maqolamizda ham ma'lumot bor)

Hozirda Vatanimiz hududida *arg'in, bahrin, bolta, baymoq, do'rmon, jaloyir, kal, kelachi, kaltatoy, kenagas, ko'shan, ming, mitan, nayman, qo'ng'iroq, qipchoq, saroy, uychi* kabi juda ko'p miqdorda katta-kichik urug'-qabila nomlari saqlanib qolmoqda. Bularning ayrimlari etnotoponimga aylanib ulgurgan, ba'zilar esa badiiy, ilmiy adabiyotlarda, shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalarida yashamoqda. Bu etnonimlarda xalqning ishonch-e'tiqodi, olamni ko'rishi, tarixi, kelib chiqishi, ajdodlarining kim ekanligi, kasb-kori, kundalik mashg'uloti kabi muhim belgilar mujassamlashgan.

Mazkur etnonimlar va ularning qanday ma'no anglatishi, yuzaga kelish tarixi, xalqimiz tarixining qaysi davrida, kimlar tomonidan, qachon va qay tarzda yaratilganligi haqidagi g'oyat qiziqarli ma'lumotlar Mahmud Qoshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Narshaxiy, Ibn Batuta, Rashididdin, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg'azi Bahodirxon kabi olim, muarrix va adiblarning asarlarida mavjuddir [1, 14].

Etnik nomlar til lug'at tarkibidagi eng qadimiy so'zlar hisoblanadi. Qadimiy so'zlarning qiymati haqida esa taniqli olmon adibi Herman Hesse o'zining “Non” so'zi haqida” nomli maqolasida quyidagi fikrlarni bildirib o'tadi: “So'zlar tilning umurtqasi va birlamchi unsurlaridir. Ularga ro'para kelganimizda, oradan ko'p o'tmay, biz shunga shohid bo'lamizki, so'z qancha qadimiy, qancha ko'hna bo'lsa, uning hayotiy qudrati va sehr-u jodusi shuncha kuchli bo'lar ekan” [2,33]. Etnonimlar va ular asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar ham qadimiy so'zlar bo'lganligi uchun ularning sehr-u jodusi har doim kishining diqqatini tortishi hech kimga sir emas. Darvoqe, kundalik hayotimizda respublikamizning xohlagan bir go'shasiga borsangiz, agar u yer sizga notanish bo'lsa, mazkur joyning nomlanishi bilan qiziqasiz va u yer haqida ma'lumot olishni istaysiz. Bu esa til tizimining ajralmas qismi hisoblangan toponimlarni, umuman, nomlarni o'rganish, bilish, ular haqida ma'lumotga ega bo'lish jamiyat a'zolarining har biri uchun muhim ekanligini ko'rsatadi. Chunki toponimlar muayyan bir millatning o'tmishi, tarixi, an'ana va urf - odatlari, yashash tarzi haqida ma'lumot beruvchi beminnat xabarchilardir. Ularni har tomonlama tadqiq qilish, o'rganish, etimologik, derivatsion xususiyatlarini ilmiy faktlar asosida tahlil qilib berish hamda bu ma'lumotlarni oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan bo'lg'usi pedagog mutaxassislarga yetkazish biz – tilshunos, tarixshunos hamda shu sohaga doir mutaxassislarning birinchi galdagi vazifasidir. Ayniqsa, O'zbekiston

Respublikasi toponimiyasining salmoqli qismini tashkil etgan etnotoponimlar va ularni yuzaga kelishida muhim o'rin tutgan etnonimlarni funksional, leksik-semantik, etimologik, nominatsion-motivatsion, derivatsion, struktural-tipologik, linvestlistik xususiyatlarini turli lingvistik paradigma va aspektlar hamda fanlararo integratsiya tamoyillari asosida amaliy tomondan chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish maqsadida ushbu maqolamizda respublikamizning katta hududida etnotoponimga aylangan ayrim etnonimlar va ularning qisman etimologiyasi va derivatsion xususiyatlariga to'xtalib o'tmoqchimiz. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, toponimlarning yuzaga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan etnonimlar yasallishida eng faol qo'llangan derivatsion morfemalardan ot yasovchi mahsuldor *-chi* hamda sifat yasovchi unumdor *-li* affikslari faol qo'llangan.

-chi affiksi bilan ot yasallishi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ham aks etgan. Bu affiks bilan ot yasallishi XI asrda turkiy tillarning barchasi uchun umumiy holat ekanligini Mahmud Koshg'ariy uqtirib o'tgan.[3,112] Bu yasovchi affiks nafaqat sinxron so'z yasallish tizimida faol, balki diaxron yasallishda ham ishtirok etib *kelachi*, *qo'zichi*, *bulachi*, *qutchi*, *tasmachi* kabi etnonimlar yasallishida ham qatnashgan. Mazkur *kelachi* etnonimi haqida "Xatirchi tumani toponimlarining leksik-grammatik va etimologik tadqiqi" yuzasidan izlanishlar olib borgan tadqiqotchi U.Turdimurodov bu etnonimning etimologiyasi va derivatsion xususiyati haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: *Kelachi* etnonimining etimologiyasi aslida *kelichi* shaklida bo'lib, *keli* – don mahsulotlarini tuyadigan uy-ro'zg'or buyumi, *-chi* – shaxs oti yasovchi qo'shimcha bo'lib, ushbu ro'zg'or buyumini yasovchi shaxsga nisbatan ishlatilgan. Bu urug'ning asosiy mashg'uloti *keli* buyumini yasash bo'lgan. *Kelichi* so'zi tarkibida keyinchalik fonetik o'zgarish bo'lib, *kelachi* shaklida talaffuz qilina boshlangan. *Kelachi* – 92 bovli o'zbek urug'laridan birining nomi hisoblanadi. S.Qorayev va Z.Ziyotov bu so'z etnotoponim bo'lib, Navoiy viloyati Konimex tumanida borligini aytgan. *Kelachi* urug'i vakillari XVII asrda Dashti qipchoqdan Movarounnahr hududiga ko'chib kelib Zarafshon vodiysi bo'ylab joylashgan. Bu urug' bilan birgalikda *buyrak*, *qirq*, *qurama*, *yuz*, *o'z*, *qulon*, *uyrot*, *bulachi*, *matrit*, *mesit* kabi 20 ga yaqin urug'lar ham shu hududga ko'chib kelgan.[4, 91]

Xorazm etnotoponimlari yuzasidan izlanishlar olib borgan tadqiqotchi A. Otajonovanning ma'lumot berishicha etnonimlarning nomlanish mezonlari turlicha bo'lgan. Ularning ba'zilari totemlar asosida yuzaga kelgan bo'lsa, ayrimlari tamg'a va belgilar asosida hosil bo'lgan,

boshqalari esa rang-sifat bildiruvchi hamda miqdor bildiruvchi so'zlarga asoslangan. [1,34] –*chi* affiksi bilan yasalgan *qo'zichi* etnonimining ham yuzaga kelishida *qo'zi* totemiga yasovchi –*chi* affiksining qo'shilishi natijasida asosdan anglashilgan narsa bilan bog'liq kasb, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi shaxs oti yasalgan va bu keyinchalik shu asosidagi etnonim paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, etnonimlar yasallishida ishtirok etgan eng faol derivatsion affikslardan yana biri –*li* yasovchi morfemasidir. Bu qo'shimcha serunum qo'shimcha bo'lib, shaxs yoki narsa-predmetning asosdan anglashilgan narsaga egaligini, unda shunday narsa borligi bilan bog'liq bo'lgan belgisini bildiruvchi sifat yasaydi. [5, 112] Mazkur affiks o'zbek xalqining bevosita bir millat sifatida shakllanishida xizmat qilgan va uning ajralmas bo'g'ini bo'lgan *boltali*, *ilonli*, *suloqli*, *taroqli*, *tortuvli*, *tuyoqli*, *qo'chqorli*, *qaychili*, *qanjig'ali*, *qarg'ali* kabi etnonimlarda ham yasovchi qism vazifasini bajarib, asosdan anglashilgan narsaning mavjudligi yoki urug'ning shu narsa bilan bog'liqligini anglatmoqda.

Etnonimlarning paydo bo'lishi va etimologiyasi xususida toponimist olim T.Nafasov quyidagi fikrlarni bildiradi: "Chorvachilik bilan shug'ullangan har bir etnik birlikning o'z tamg'asi bo'lgan. Tamg'a esa oddiy shakl, chiziq emas, ramziy nishon, belgi vazifasini bajargan. Shu maqsadda tamg'alar mollarning kuragi, ko'kragi, bo'yni, soni, sag'risi kabi ko'rinarli joylariga qo'yilgan". [6, 19] Bu kabi tamg'alar chorva mollarining ma'lum etnik birlikning moli ekanligini belgilab turgan. Aholi shu tamg'aga qarab mollarini, boshqa aholi mollaridan ajratib olishgan. Keyinchalik bu tamg'a etnik birlikning nomiga ko'chgan. Etnik birlik o'troq hayot kechira boshlagan qishloq esa shu nom bilan atala boshlangan.

G.I.Donedzining ta'kidlashicha, -li qo'shimchasi atoqli va turdosh otlardan hosil bo'lgan geografik nomlar tarkibida uchraydi. Mazkur qo'shimcha fonetik variantlarda qozoq, qoraqalpoq, tatar, turkman tillari toponimiyasida ham kuzatiladi" [7, 155] Bu derivatsion morfemaning yana bir xususiyati son+ot, ot+ot, sifat +ot tipidagi kompozitsiya usulida yasalgan qo'shma ot tarkibli otlarga qo'shilib *yettiuyli*, *qo'shtamg'ali*, *qozoyoqli*, *jag'alboyli*, *oytamg'ali*, *oqqo'yli*, *ko'kto'nli*, *qoraqo'yli*, *sario'roqli*, *pastbolg'ali*, *kattakang'li*, *kattao'roqli*, *yomonkang'li* kabi etnonimlar yasashda ham faol qatnashgan va asosdan anglashilgan narsa bilan bog'liqlik semasini anglatadi. Bu etnonimlarning aksariyati esa bugungi kunda so'z yasallishining onomastik konversiya usulida toponimga aylangan va vatanimiz toponimiyasining boyishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Demak, har qanday so'z toponimga aylangunga qadar ma'lum lingvistik bosqichlarni, masalan, so'zyasalishi, leksikalizatsiya,

konversiya kabi jarayonlarni boshidan kechirishi mumkin. Soʻzning toponimizatsiya jarayoniga oʻtgunga qadar boʻlgan holatini, yaʼni apellyativ leksika holatini alohida oʻrganish lozim. Shuningdek, etnotoponimga aylangan etnonimlarning derivatsion xususiyatlarini ham tadqiq qilish tilshunoslikning onomastika sohasining muhim vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A.Otajonova. Xorazm etnotoponimlari. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1997.
2. H. Maхмудов. Иборалар ва уларнинг лугавий тавсифига чизгилар. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. Тошкент – 2022. – №3. – Б.3.
3. Gʻ.Abdurahmonov va boshqalar. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. Darslik. – Toshkent. 2008. – 112 b.
4. Turdimurodov U. “Xatirchi tumani toponimlarining leksik-grammatik va etimologik tadqiqi” filol.fan.b.fal.dok...diss – Samarqand, 2023. – 91 b.
5. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалish тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б. 112.
6. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. Қашқадарё вилояти кишлоқлари номининг тадқиқи. – Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б. 19.
7. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лексоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 155..

BOSHLANGʻICH TAʼLIMDA FEʼLLARNING SHAXS-SON QOʻSHIMCHALARINI OʻRGATISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Davlatova Saida Tojimumammadovna,
Qoʻqon universiteti, Taʼlim kafedrası oʻqituvchisi

Annotatsiya:

Mazkur maqolada boshlangʻich taʼlim jarayonida bolalarni feʼllarning shaxs-son qoʻshimchalari bilan tanishtirishda interfaol metodlardan foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda oʻquvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlash, ularning fikrlash faoliyatini faollashtirish hamda nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar — “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “Juftlikda ishlash”, “Rolga kirish” kabi usullar amaliyotda qoʻllanilgan. Tajriba-sinov natijalari interfaol metodlardan tizimli ravishda foydalanish oʻquvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirishi, mustaqil fikrlash koʻnikmalarini shakllantirishi va shu bilan birgalikda oʻquv jarayonining

